

התורה והנביאים

ה. ה. ר. ל. י

היהדות נתנה תמיד מקום בראש למסירותה ולהוקרתה לתורה, בעוד אשר הנצרות חלקה כבוד ויקר לנביאים. פעמים רבות דברי תורה ודברי נביאים יעמדו אלה מול אלה כאלו יסתרו אלה את אלה וחריפות הסתירות נראית לכותב הטורים האלה להיות מוגזמת כולה. רואים את הנביאים כמבארים את הדת החפשית של הרוח, ואת הכהנים — כמקיימי סדר העבודה לכל פרטיה ודקדוקיה. על הנביאים יביטו כעל מצדדים בזכות דת מוסרית עמוקה, ואת הכהנים יראו כשומרים על מסורות התורה נטולות-הנשמה. אין שום צורך להוכיח ליהודי, כי כל מי שחושב ככה אינו אלא טועה. עם-כל-זאת הוא מצדו אינו יורד תמיד לתוך דברי הנביאים כראוי וכנכון. בספר שהופיע זה מקרוב בשם: "הכהנים והנביאים", המנוח ד"ר יעקב הושאנדר משובה את השאיפה לשלמות הבלתי-מעשית של הנביאים לריאליות ולנדיבות של הכהנים. כרבים מעבר מזה הוא האמין, כי רצו הנביאים לשים קץ לכל מיני קרבנות ולכל חוקי הפולחן, ואולם בעוד אשר אחרים זולתו מוצאים כאן את הראיה הברורה ביותר לרוחניותם של הנביאים, ד"ר הושאנדר מצא רק ראיה לעורונם ולסכלותם. לו חפצו הנביאים באמת ובתמים לבטל את כל הצורות של שמירת הדת ולהפוך את הדת כליל לקרבה פרטית ולאליהם ולעשית משפט ולאהבת חסד, כי אז היה בעל המאמר הזה נאות לדברי הד"ר הושאנדר. שכן אם על הדת להוסיף לחיות וללחור ואל תוך החברה היא זקוקה לבטוי חברתי. אולם התזה של החבור הנוכחי היא, כי הנגודים שכבר שמנו לב אליהם אינם באמת חריפים וכ"כ, ובעוד שיש, כמובן, הבדלים של הדגשה בין התורה ובין הנביאים, לא נבראו במחשבה תחילה להיות הפכים, וכולם אינם אלא חלקים בדבר שלם אחד. שמירת התורה בצורתה של עכשו היתה אפינית לתקופה שלאחר הגולה. ההשקפה הרגילה מטעם בית-המדרש הבקרת היא, כי התורה קבלה את צורתה הנוכחית רק בימים שלאחר הגולה. ואפילו במקום שאין הכל מסכימים לדעה זו צריכים אנו להתודות, כי התורה לא נשתמרה למעשה בכל חומר-הדין בימים שלפני החורבן, בעוד אשר המשנה היא התעודה היותר בטוחה בנוגע לשמירת הדת בתכלית הדיקנות, בתקופת השנים המאוחרת — עת בית-המקדש השני היה קים. תהיה התורה כתובה באיזו תקופה שתהיה, אולם אין כמעט מי שיחלק, כי שמירת התורה בכל חומר-הדין אפינית היא ביותר לתקופה שלאחר עזרא ומאשר לאיזו תקופה אחרת. ובכל-זאת זאת

היתה התקופה, שבה כנסו והוקירו את משאות הנביאים כבירי-הרחם. ספרי הנביאים לא נתחברו בצורתם הנוכחית אלא שנים רבות אחרי זמן הנביאים, שנקרא שמש עליהם, אף כי ברור למדי, כי הרבה מדברי הנבואה הכלולים בהם המה באמת מוצאי-שפתותיהם של אותם הנביאים אשר להם הם מיוחסים. החומר המגוון, שהספרים האלה מכילים מראה, כי זמן חבורם חל אחרי פטירתם של הנביאים, כי כתוספת ועל דברי הנביאים הם מכילים גם חומר אוטוביוגרפי וגם חומר ביוגרפי ושנכתבו ע"י אנשים זולתם. יודעים אנו, כי ירמיהו ערך את לקוטי חזונותיו במשך שנות חייו הוא, ואחרי-כן הוסיף עליהם (ירמי' ל"ו), וקובץ זה הוא בלי ספק אחד מן המקורות של ספר ירמיהו שלפנינו, ובכל זאת כמעט שאי-אפשר שזהו המקור היחידי, והתמזגות החומר הזה עם חומר נוסף ממקורות אחרים יכולה ובצחק להיות מיוחסת לתקופה מאוחרת, בשעה ושהיתה עת-רצון לכנס חבורים שבהם יהיו נצורים כל אותם החברים שהיו מדועים על-אדות חייתם ודבריהם של האנשים המצוינים של העבר. ואת זמן כינוס הספרים האלה לתוך "הנביאים האחרונים" כמעט אי-אפשר לקבוע לתקופה יותר מוקדמת מזו של תקופת עזרא, שהרי ספר מלאכי הוא אחד מן הספרים האלה, ומלאכי חי במאה החמישית שלפני ס. ה. ולכן יכולים אנו לאמר, כי התקופה שהדגישה ביותר את שמירת התורה היתה אותה התקופה, שהעריצה את דברי הנביאים וכינסתם. קשה להתאמין, כי אלה יצרו שני ענינים מופרדים ומופרשים לגמרי בתוך כתות ישונות כעם. באמת, לא לעתים רחוקות אנו רואים, כי חגי וזכריה עוררו את העם לבנות ומחדש את בית-המקדש, ולכן ברור למדי, כי לא התנגדו לשמירת עבודת הקרבנות, בעוד אשר מלאכי הוכיח את העם על שהתרשלו בשמירת מצות התורה, ועל ושהיתה עינם צרה ובקרבנות שהקריבו. ובשביל כך, לעתים קרובות, יערכו את הנביאים שלאחר הגולה מול הנביאים שלפני הגולה. עוד תהיה לנו הזדמנות לשוב ולדון בדבר הזה. די פה להעיר, שמאחר שדברי נבואתם, כדברי נבואת עמוס והושע, נמצאים גם-כן באותו הקובץ — גלוי הדבר, שהיו חוגים בתקופה שלאחר הגולה שמצאו חפץ לנצור כתבי-נביאים, שנחשבו, כרגיל, למתנגדים לפולחן וכתבי נביאים אחרים, שלא היו, כפי שנראה בעליל, מתנגדים לו. החוגים האלה לא הרגישו, כנראה, בנגודים שביניהם שאנו רגילים עתה ולצייןם כל-כך. וכמעט שאי-אפשר לנו לערוך את החוגים שהיו מעונינים בדברי הנביאים מול אלה החוגים שהיו מעונינים בדברי התורה. בדומה לזה מופיע מן הצד השני, שהרי אין עלינו לעבור בשתיקה על התקון הגדול שהכניס יאשיהו בימים שלפני הגולה בעת שנעשה נסיון להביא את שמירת הדת לידי התאמה לספר התורה שנמצא במקדש. משערים, כרגיל, כי אותו ספר שנמצא בימי יאשיהו היה ספר דברים, אף שכיום חלוקות הדעות ביותר בנוגע לזמן חבורו. תקון יאשיהו ובודאי הגשים את היסודות הטיפוסיים ביותר של ספר דברים, ונראה כי כאן בתקופה שלפני הגולה נעשה נסיון רציני לקים על-כל-פנים חלק מדברי התורה בכל חומר הדין. כי נסיון זה לא ארך ימים הוכח ע"י עדותו של יחזקאל, המראה, כי הקלקולים לשעבר שבו לקדמתם

כימיו לבית-המקדש. יתר על כן, רגילים כיום לערוך השואות בין ספר דברים לחלקים אחרים מן התורה ולמצוא בהם דמיון מדויק ביותר לרוח הנביאים ושיטותיהם. אבל זאת אומרת, כי אותם החוגים ששמרו והוקירו ואספו את דברי התורה, כפי שיש לשער, לא היו מבחינים במעשיהם יותר מאלה החוגים שאספו ונצרו את דברי הנביאים. אם דברי התורה ודברי הנביאים מתנגדים אלה לאלה ומלאים סתירות יסודיות, מדוע, איפוא, אנו מוצאים גם בתורה וגם בנביאים את השתקפותם של שני היחסים המתנגדים האלה? נראה מזה, שאם אצמנם נמצא הבדל ביחס — אין ההבדל הזה חל בין אסכולת הנביאים ובין אסכולת הכהנים, אלא בין התקופה שלפני הגולה ובין התקופה שלאחר הגולה. ובכל זאת רחשי ההערצה, שהיו מראים הנביאים בתקופה שלאחר הגולה לנביאים שהיו לפני הגולה מעידים, שלא היה אז זכר לאיזו התנגדות יסודית אליהם. מכאן אנו למדים, כי אלה שהיו כל-כך מעונינים בשמירת התורה לא ראו את-עצמם בשום-אופן בוגדים בהוראת הנביאים הגדולים. בימים שלפני הגולה, בעת שהתורה לא היתה, לכל-הדעות, נשמרת בכל חומר הדין, לא שמו לב לחוקי הנביאים כראוי וכנכון; ואולם בימים שלאחר הגולה רצה העם לעשות את שמירת התורה לכל פרטיה ודקדוקיה אורגן של אותה הרוח שהנביאים הטיפו לה והגנה של דת-הנביאים נגד השפעות-הגאול שהיו רוחות במידה כל-כך מרובה בימים שקדמו לזה. שנאתם את-כל-התועבות שנעשו בבמות היתה גדולה כשנאת הנביאים להן. וכמזהם התנגדו נגד גמור לכל הדעות שהשחיתו את חיי החברה בימי הנביאים שחיו לפני הגולה.

כי הנביאים שלפני הגולה מצאו דופי בסתם קרבנות יקשה להעלות על הדעת, למרות הדעה המקובלת הזאת. הם גנה גינו את הקרבנות, שלא שמשו כאורגן להטבת דרכי איש בעיני בוראו. הם שנאו קרבנות לשם קרבנות ומאסו בזבחים ועולות בעלי-טקס של סרק, יען כי דבר לא היה להם עם רוח הכנעה לפני ה'. אין הם מגידים לנו מה שחשבו הם על-חבר עולה וזבח ששמשו אורגן של הרוח, מפני שלא ראו בעיניהם קרבנות ממין זה, ואין לנו רשות לשער, כי מפני שהטילו דופי בטקס השדוף של הקרבנות שהוקרבו בימיהם הם, היו באותה המידה קוראים תגר גם על הקרבנות בעלי-ערך יותר נעלה. כשעה שעמוס מצא עול שפרץ בכל עבר בחיי עם הארץ לא יכול לראות שום ערך בקרבנות השמנים שהיו מקריבים ליה'. יען כי הוא הכיר, כי אי-צדק הוא עון פלילי בעיני ה'. כי צדיק ה', ועל עמו להדבק בדרכיו ובמידותיו. אם בלבם לא יקנן הצדק — אין להם חפץ גם בה', וטעם אין לקרבנות שהם מקריבים לפניו. ערך הקרבן נקבע על-ידי הרוח המלווה בעת ההקרבה. אין בכח כל קרבן להעלות עמו את רצון בעליו ולהתרומם למדרגה גבוהה ולהדבק בה' אם בלבם פנימה הוא כופר ברוח קדשו וגפשו אינה נכספת להתקרב אליו; אין בכח שום קרבן להביא לפני ה' את משאלת המקריב שישא לפשעיו כל זמן שהוא אוהב את הדברים הנחשבים כמעל בעיני ה' ובלבו לאמר להוסיף ולחטא ולהדבק בחטאו. רוחו תכחיש את כונת מעשיו: "שנאתי, מאסתי תגיכם", קרא הנביא בשם ה'.

„ולא אריח בעצרותיכם. כי אם-תעלו-לי עלות ומנחתיכם לא ארצה, ושלם מריאתכם לא אביט. . . . ויגל כמים משפט, וצדקה כנחל איתן“ (עמוס, ה' כ"ד). חוסר הרצון לעשות צדק הוא הוא שגרם שהקרבן יחשב לחטאת.

כמו-כן המה כל הפסוקים הידועים מספרי הנביאים המדברים בגנות הקרבנות. מה שהנביאים אומרים באמת הוא: כי אלה העובדים את ה' צריכים לדעת את טיב מציאותו והיותו וכי תכלית עבודת ה' היא שבני-האדם יהיו כמוהו. הושע מטיף ולמידת החסד שבאדם יען כי האלהים בעצם ומהותו הוא אלהי-חסד. הוא לא היה הראשון שהכיר, כי האלהים הוא אלהי-חסד, אף-על-פי שנסיונותיו כנראה הביאו אותו לידי הסתכלות עמוקה בהוראת חסד-אלהים. בספר שמות, ו' כ"ד ו' כבר נאמר: „ה' ה' אל רחום וחנון, ארך אפים ורב חסד ואמת“. ובשם ה' יקרא הושע: „כי חסד חפצתי ולא זבח, ודעת אלהים מעולות“ (הושע ו' ו'). תכלית עבודת ה' היא לדעת את ה' וללכת בדרכיו, וחשיבותה עולה על צורותיה החיצוניות של העבודה, שכן אם אינן מביאות את האדם לתכלית הנכספת אך הבל וריק הנה. „למה לי רב זבחיכם יאמר ה'“? יקרא ישעיה בשם ה': „שבעתי עלות אילים וחלב מריאים ודם פרים וכבשים ועתודים לא חפצתי. . . . גם כי תרבו תפלה אינני שומע ידיכם דמים מלאו רחצו, הזכו הסירו רע מעלליכם מנגד עיני, חדלו הרע. למדו היטב דרשו משפט אשרו חמוץ, שפטו יתום ריבו אלמנה“ (ישעי' א' י"א י"ז). לא מפני שהקרבן בעצמו הוא דבר רע שאין חפץ לה' בו, אלא מפני שהם מקרבים ע"י אנשים שידיהם מלאות דם, ואינם חפצים לטהר את-עצמם ולשוב מדרכיהם הרעים. „במה אקדם ה'“, שואל מיכה, „אכף לאלהי מרום? האקדמנו בעולות, בעגלים בני שנה? . . . הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם-אלהיך“ (מיכה ו' ו' ואילך). העדר צדק וחסד וחוסר-רצון להצניע לכת עם אלהים בדרך ישרה אשר היא לפי רצונו, הופך את העולה לנאצה. בקשת טובה מבלי רצון לקבל את הטובה עושה את הבקשה ללעג ולקלס. התקלסות בה' היא בעיני הנביאים חטא שאין לו כפרה.

הדמיון הרב הנכר במידה רבה בין רוח ספר דברים ובין רוח הנביאים שלפני הגולה נותן סעד להשקפה, כי מה שהנביאים גינו לא היה הזבח, כי אם זבח שזבחתו באופן בלתי רצוי. יען כי ספר דברים מורה גם את החוקים הרוחניים והמוסריים, שהיו כל-כך יקרים לנביאים וגם מצוה על תורת הזבח. אין פה סתירות והפכים ואין שום טעם לשער, כי הנביאים התייחסו בשנאה אל הקרבנות כקבע, וכן אין לסבור, כי ספר דברים התייחס באדישות למדים מגואלות בדם כל זמן שהעלו קרבנות.

ירמיהו, בין כל-הנביאים שחיו לפני הגולה, הטעים ביותר את הסגולות הפני-מיות והרוחניות של דת אמתית. הוא ידע כי הדת יכולה להוסיף ולהתקים מבלי בית-המקדש המבלי שמירת הפולחן, שכן ראה וחש את טובה ובשעה שהוא בעצמו היה מנותק מכל מעשי חסד וחננה חיצוניים. אבל ירמיהו לא לימד יותר מנביאים אחרים, כי הדת יכולה לפרוח רק בלי בית-אלהים ובלי פולחן.

בקראו „כי לא־דברתי את־אבותיכם ולא צויתים ביום הוציא אותם מארץ מצרים על דברי עולה רוח. כי אם את הדבר הזה צויתי אותם ולאמר: שמעו בקולי והייתי לכם לאלהים ואתם תהיו־לי לעם, והלכתם בכל הדרך אשר אצוה אתכם ולמען ייטב לכם“ (ירמיהו ז', כ"ב, כ"ג). הוא מביע באופן עברי טפוס את הנחיצות והחסות שיש לקרבות ולמשמעת. העובדה רבת־הערך של מעמד הר סיני לא היתה זו של קרבות, כי אם זו של כריתת הברית, ואותם עולות וזבחים שתיקן משה ולא היו קרבות־סתם, קרבות כתכלית בפני עצמם, אלא קרבות שהיו מיוחדים באופן אורגני לברית ושלא היה להם שום מובן מבלעדי הברית: „הנה אנכי מביא רעה אל העם הזה“, קרא ירמיהו בהזדמנות אחרת ופרי מחשבותם כי על דברי לא הקשיבו ותורתו וימאסו בה. למה־זה לי לבונה משבא תבוא וקנה הטוב מארץ מרחק, עולותיכם ולא לרצון וזבחיכם לא־ערכו לי“ (ירמיהו ו', י"ט ב'). לא מפני שהם זבחים ועולות אינם לרצון, אלא מפני שהם מקרבים ע"י אנשים שאינם שומעים בקול ה', ואשר עליכן הם מואסים בלבם את בריתו.

כלום יש בכל אלה ידבר שיתנגד לרוח התורה? האם תלמדנו התורה, שמותר לנו ללעג לאלהים ולהמלט? או המעודרת התורה את בני־האדם להקריב קרבות ולבם ובל עצמם? הקרבות שהיא דורשת המה הקרבות של אורגן הרוח שהנביאים דורשים אותם. המה קרבות המקרבים ברוח נמוכה מאד, קרבות שבעליהם שונאים חטא תכלית שונאה וכל חפצם לטהר את עצמם וממנו, ונכספים להדבק בה' למען הדמות אליו. כי התורה, לא פחות מהנביאים, אומרת, כי על עובדי ה' להיות כמוהו: „קדושים תהיו, כי קדוש אני ה' אלהיכם“ (ויקרא י"ט, ב'). ומושכל־ראשון הוא, כי המידות הטובות של ה' צריכות להעשות קנין עובדיו, כשם שעמוס קורא למשפט והושע לחסד. אין רמז בכל התורה כי נקי כפים ובר־לבב חסרי־ערך הם בעיני ה', ואפשר לומר על צדק חסד והצנע לכת עם אלהים כל זמן שהקרבות נעשים כמשפט.

יש ויצינו לעתים קרובות, כי הדגשת התורה את החטא הבא מתוך חוסר הכרה והטעמתה את הטומאה הבאה אך מתוך סדר העבודה ובשגגה שונות מאלה של הנביאים, ומסתבר מכלל־זה, כי שכלול הדת המוסרית של הנביאים הושפל עד־כדי טקסיות של הסהנים גרידא. יש להודות, כי ההדגשה הזאת של התורה הביאה סכנה בכנפיה יען כי נקל לאלה שאינם מעריכים את הרוח שהעירה את התורה לחשב, כי חטאים מוסריים אינם נתעבים יותר מעבירות „טכניות“ קלות. אולם מה שהתורה נסתה לטפח היה רגישות־רוח, שתבחין שאפילו העברה ה„טכנית“ הקלה שבקלות ולא תחשב לקלה מאחר שאינה לרצון הבורא. ורוח זאת שלטה ביהדות בימי פריחתה. רבי יהודה הנשיא אומר: „היה זהיר במצוה קלה כבחמורה“ (אבות ב', א'), כוננו לא היתה לחלול במצוות חמורות או להקל בחטאים מוסריים ולהעמידם במדרגה אחת עם עבירות קלות „טכניות“, אלא ולהעלות את הקלות האלה למדרגת העבירות המוסריות ולהראות

את כל הכבוד והדיוק שנפשו רחשה לתורה כולה. ומגוחך הוא לומר, כי יחס כזה הוא בלתי הגון והיה מרגיז את הנביאים שלפני החורבן. כרחוק מזרח ממערב כן רחוק דבר זה מאותם הדברים שהם מחיבים ומאשימים. כמו־כן אין מקום בתורה המזכיר, כי יש תקוה של כפרת פשע לאיש שחטא בזדון ושאינו מצר ומתחרט על חטאיו אלא מביא את קרבנו לאלהים ובלבו גמר אומר לשוב ולחטא. התודות אמתית על חטא היתה הכרחית לכפרה. והיה כי־יאשם לאחת מאלה והתווכח אשר חטא עליה. והביא את אשמו לה' על חטאתו אשר חטא . . . וכפר עליו הכהן מחטאתו (ויקרא ה', ה' ואילך). יתר על כן, על החוטא היה להשיב לרעהו אשר אשם לו, והשבה זו הדאי היתה לרצון בעיני הנביאים. ואיש או אשה כי יעשו מכל חטאת האדם למעל מעל בה' ואשמה הנפש ההיא. והתודו את חטאתם אשר עשו והשיב את אשמו בראשו וחמישיתו יוסף עליו, ונתן לאשר אשם לו" (במדבר ה', ד' ואילך). אבל לחטא הבא במזיד אין התורה מציעה כפרה. והנפש אשר תעשה ביד רמה מן האורח ומן הגר את ה' הוא מגדף ונכרתה הנפש ההיא מקרב עמה" (במדבר ט"ו, ל'). זה היה טיפוס החוטא שהנביאים ראו את קרבנותיו לבלי תועיל; זה היה האיש שהלך ובדרכיו המלאים אכזריות לתועלת עצמו מתוך גודל לב, ולא ידע איך ולהכניע את נפשו לפני ה', ובלבו היתה החלטה גמורה להמשיך את ידרכו הנלווה אפילו בעצם מעשה הקרבת הקרבנות. נוחם נסתר מעיני התורה לאיש כזה. הנביאים נתנו איש כזה לשמצה ולחרפות ואין התורה ממתיקה את מרירות הקטגוריה שלהם. וכן היתה גם ידעתם של החכמים שסמלו ביותר את דת היהדות: "האומר, אחטא ואשוב, אחטא ואשוב, אין מספיקן בידו לעשות תשובה; אחטא ויום הכפור מכפר, אין יום הכפור מכפר" (סוף יומא). וההכרה העמוקה של חטא המציינת את התורה נולד מן הכרת הוד מלכותו השופע ומתגבר. אין שום חטא נתשב כדבר פשוט אם הוא למרות עיני כבודו, או אם על־ידי מגעו המטמא ירחיק אדם מבוא לפני כבוד קדשו. ואולם את כל־זה כבר ידע והכיר ישעיהו באותה תבדירות שידע והכיר בן־אדם אדוק ומחויק בתורה. בעת ההארה העלאית, והנביא ראה את ה' יושב על כסא רם ונשא, ושמע את השרפים מהללים את קדושת ה', ולבו הכהו על חטאתו אשר חטא, שנעשה על־ידו בלתי־הגון לעמוד לפני הדר גאונו: "אוי לי כי נדמיתי", קרא. "כי איש טמא שפתים אנכי, ובתוך עם טמא שפתים אנכי יושב, כי את המלך ה' צבאות ראו עיני" (ישעיה ו', ה'). לבו באמת נטה למה שעתידה נועה להרים על נס.

ולאידך גיסא, אנו מוצאים בתורה שני דברים חשובים, המגבשים את הלקח המוסדי והרוחני של והנביאים. הנביאים דרשו הכנעת־לב רבה לה', קבלת מרותו ונאמנות לו, ואך לו לבדו בכל דבר. ואיפה, איפוא, הוא המקום שחס זה יכול להתבטא ברוח נדיבה יותר מאשר בספר דברים ו', ד': "שמע ישראל וכו' ואהבת את ה' וכו' ובכל מאדך". דבר זה נמצא בספר התורה שבדרך כלל נמנו וגמרו כל כך, כי דומה הוא לדברי הנביאים. אבל מי שזוכר את המקום החשוב שהדברים שנאמרו למעלה תפסו ועדיין תופסים בלב היהודים לא יעלה

בידו על נקלה לתאר את היהדות שבאה אחרי זמן עזרא כחסרה רוחניות הנביאים.

כיוצא בזה הנביאים דרשו את אהבת הבריות, את היחס הטוב בין אדם לחברו. הם הדגישו את התביעה לצדק חברתי וגנו כל מיני אכזריות, עול ועושק. אבל האם אין גם התורה ידורשת כזאת? ללא תעשק את רעך ולא תגזל . . . ללא תעשה עול במשפט . . . לא תשנא את אחיך בלכך . . . ואהבת לרעך כמוך . . . (ויקרא י"ט, י"ג ואילך).

כבר הזכרנו למעלה, כי הנגודים וההקשים הנעשים לפרקים בין הנביאים שלפני הגולה ובין אלה שלאחר הגולה ביחס לפולחן אינם פחות בלתי אמיתיים מאלה הנעשים בין התורה ובין הנביאים. בעוד אשר רק מעטים יעמידו את חגי, זכריה ומלאכי בשורה אחת עם עמוס, הושע וישעיה—לא נכון, כי אלה הנביאים האחרונים הם ובחברה וזה לגמרי בין הנביאים. הנביאים הגדולים של המאה השמינית גלו דעתם על־אודות חוסר התועלת של הקרבנות השמנים, שהיו רגילים להקריב בימיהם בעוד אשר מלאכי ניבל את הקרבנות הנקלים וההדלים שהיו מקריבים בימיו, וקרא לזבחים ממין מובחר יותר. אבל הנגוד הגדול נגוד של "לכאורה" ולא נגוד אמיתי. מה שהנביאים שלפני החורבן אמרו היה: שעולות וזבחים מבלי נאמנות ורחם נשברה המה אך הבל וריק, בעוד מה שמלאכי אמר הוא, שאם נאמן אדם לאלהיו עליו להביא קרבנות הגונים. אין כאן כל סתירה. הקרבת קרבנות גרועים לאלהים אינה יכולה לשמש כסמל של רוח־נכון ומי שנאמנותו מצאה בטוי כל כך עלוב ונקלה הרי הביא לעג וקלס כלפי מעלה כאותם האנשים שהקריבו את הקרבנות המחים בימים שלפני אלה ועשו לצחוק ע"י רוחם הבלתי נכונה. האיש הרוצה שישתקפו בו צדק אלהים וחסדו ולהצניע לכת עם אלהים יחפץ להביע את רוחו בעבודה, ועבודה זו תדרוש, שיקריב ויביא מן הטוב ביותר שיש בידו. אין סאן שום נגוד לרוח הנבואה שלפני החורבן. מוכן מאליה, שהצוחה שבה מצאה הרוח את בטויה תשתנה מתקופה לתקופה. הפולחן שהיה מלווה ביהירות ושלא נבע מתוך נאמנות עמוקה של רוח התלהבות, וזלזול שהכריז גם על שויון־נפש מעשי לאלהים הביאו את הנביאים לקרא לבני־האדם לכונת לב יותר רצויה, שסופה למצא את בטויה בהקשבה ומשמעת לה'. לנביאים שבכל דור ודור, ואלה המסורים לתורה בלב שלם בכל זמן ועד, היה וסוברים האלה משום חשיבות עקרית. על ידם היו הנביאים וכל אלה שכבדו את התורה אחוזים ודבוקים יחד בקשר אמיץ כל ינתק.